Bij het scheiden van de markt

Frits Bolkestein

Bij het scheiden van de markt

Beschouwingen over politiek en samenleving

2019 Prometheus Amsterdam

© 2019 Frits Bolkestein
Omslagontwerp Suzan Beijer
Foto omslag Koos Breukel
Zetwerk Mat-Zet bv, Soest
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4037 3

1 Inleiding

Het liberale huis heeft vele kamers

Uitgesproken ter gelegenheid van de 60ste verjaardag van de Teldersstichting, Den Haag, 12 december 2014

De Teldersstichting heeft onlangs een nuttig en aardig boekje over het neoliberalisme uitgegeven. In het voorwoord staat: 'Noem tegenwoordig een maatschappelijke kwaal en het neoliberalisme schijnt ervoor verantwoordelijk te zijn.' Het voorwoord geeft een aantal voorbeelden, zoals vermarkting, graaicultuur, consumentisme en morele crises. Allemaal de schuld van het neoliberalisme. Het vervelende is alleen dat niemand mij kan vertellen wat het neoliberalisme precies is. Ik ken ook niemand die zich neoliberaal noemt. Volgens mij is de term 'neoliberalisme' een scheldwoord en loont het niet de moeite daar verder enige tijd aan te besteden.

Vandaag is de zestigste verjaardag van de Teldersstichting en dat moet worden gevierd. De Teldersstichting is zeer productief. Zij laat interessante studies het licht zien. Ik heb er net een genoemd. Zij organiseert internationale bijeenkomsten. Om al die redenen moet de stichting geprezen worden en in het bijzonder haar directeur Patrick van Schie.

Het gaat bij het klassieke liberalisme om mensenrechten als de vrijheid van meningsuiting en van vereniging en verzameling. Zij worden ook de negatieve vrijheden genoemd, want zij betekenen de vrijheid *van*, namelijk van de dwang van de overheid of andere instanties. Over de vorm ervan wordt getwist. Zelf hang ik de Amerikaanse versie van de vrijheid van meningsuiting aan: alles is geoorloofd behalve wat leidt tot een *clear and present danger*. Ik vind dan ook dat het niet verboden mag zijn openlijk de mening te verkondigen dat de Holocaust nooit heeft plaatsgehad. Er was een hoogleraar in de letterkunde aan de universiteit van Lyon die dat meende en daar een boek over heeft geschreven. Hij heette Faurisson. Ik wilde dat boek koste wat het kost bezitten omdat het een voorwoord had van de curieuze Amerikaanse taalwetenschapper Noam Chomsky, met wie ik toen een hoogoplopende ruzie had. Ik kon dat boek nergens krijgen. Faurisson woonde in Parijs. Het trof zo dat ik destijds minister van Defensie was. Ik heb de defensieattaché van onze ambassade in Parijs verzocht dat boek hoe dan ook te bemachtigen, wat hij ook deed. Later heb ik gehoord dat hij een hele dag heeft staan posten voor Faurissons deur. Misschien heb ik mij zo schuldig gemaakt aan *abus de pouvoir*. Maar ik had het boek. Ik denk overigens dat Noam Chomsky later toch een beetje spijt heeft gekregen van zijn voorwoord in Faurissons boek.

De negatieve vrijheid betekent dus de afwezigheid van dwang. '*Jeder Prinzip führt zum Teufel*' en in dit geval is de duivel het anarchisme. Het liberalisme grenst aan het anarchisme. Later zal ik iets zeggen over de uiterste grens van het sociaalliberalisme. Maar alvorens uw aandacht daarvoor te vragen, moet mij iets van het hart. Dat iets is de term ontplooiing. Wat betekent dat woord precies?

Mijn vrouw heeft een tuin aan de rand van Amsterdam. Zij spant zich in om die tuin zo goed mogelijk te verzorgen zodat er mooie bloemen kunnen bloeien. Daartoe wiedt zij het onkruid. Er is een soort die haar tot wanhoop brengt. Dat is een bepaald soort gras dat heermoes heet. Als men heermoes niet tijdig wiedt, neemt het de hele tuin over. Dan ontplooit het zich. Vaak wordt het beeld van de boom gebruikt. John Stuart Mill merkt in zijn boek *On Liberty* op dat de mens geen machine is '*but a tree, which requires to grow and develop itself on all sides, according to the tendency of the inward forces which make it a living thing*'. De eikel moet een eikenboom worden. Hij kan niet anders. Zo ontplooit hij zich. Hij trekt zich ook niets aan van andere bomen, evenmin als heermoes zich iets aantrekt van andere grassen. Aristoteles noemt dat de entelechie, het streven naar verwezenlijking. De term 'ontplooiing' is dus niet helemaal pluis. Hij bergt een determinisme in zich, dat zich slecht verhoudt tot de vrijheid van de mens.

Deze term hoort thuis in de *humanistic psychology*, die vanaf het begin van de jaren vijftig vooral door het werk van Abraham Maslow bekend is geworden. Volgens Maslow wordt de mens gekenmerkt door een hiërarchie van behoeften. De laagste behoeften zijn de fysiologische: eten en drinken. Hoger zijn de behoeften aan veiligheid, aan geborgenheid en liefde. Het hoogst in die hiërarchie staat de behoefte aan erkenning en aan zelfverwerkelijking, aan ontplooiing.

Ik volg hier een briljant essay van de Amsterdamse hoogleraar psychologie H.C.J. Duijker, getiteld 'De ideologie der zelfontplooiing'. Volgens Maslow doen 'hogere' behoeften zich pas gelden als de lagere zijn bevredigd. Daarom komen zeer veel mensen die in de lagere behoeften zijn blijven steken niet aan de

hogere toe. Met de hiërarchie van behoeften correspondeert een hiërarchie van mensen. Zij die erin zijn geslaagd zich te ontplooien, de zelfverwerkelijkers dus, moeten als 'meer mens' worden beschouwd dan zij die daar niet aan toe hebben kunnen komen. De zelfverwerkelijkers verhouden zich tot minder volgroeide mensen als een 'oudere broer'. Mensen zijn dus niet slechts niet gelijk, nog steeds volgens Maslow, maar ook ongelijkwaardig.

Aan zijn persoonlijkheidstheorie ligt een groeimodel ten grondslag. Dit betekent dat onder optimale condities de ontplooiing van alle in de kern aanwezige mogelijkheden niet kan uitblijven. Weer dat determinisme. Maar, schrijft prof. Duijker, wat mensen aan aanleg met zich meedragen is onmogelijk uit te maken. En als men dat niet weet, weet men ook niet of zij zichzelf hebben verwerkelijkt of ontplooid.

Duijker geeft de voorbeelden van Joyce en Proust, twee van de grootste schrijvers van de twintigste eeuw. Beiden hebben een verre van gelukkige jeugd gehad. Joyce moest de kost verdienen met taallessen. Proust had te kampen met ernstige innerlijke conflicten. Gesteld dat Joyce rijk was geweest en een psychiater Proust van zijn problemen had afgeholpen, hadden zij dan beter of slechter geschreven, of had het geen verschil gemaakt? Niemand kan die vraag beantwoorden. Duijker concludeert dat het uiterst voorbarig is voor te wenden dat wij iets steekhoudends kunnen beweren over de optimale omstandigheden waaronder enig talent zich zou kunnen ontplooien.

Maslow hanteert een groeimodel, zei ik. Goed is wat de ontplooiing van de innerlijke natuur helpt, slecht is wat die ontplooiing tegengaat. Hieruit volgt dat de mens zelf goed is. Dat was lan-

ge tijd de hoofdstelling van de Nederlandse politiek en heeft ook lange tijd de sociale wetgeving beïnvloed. De VVD heeft in het begin van de jaren zeventig de mogelijkheid van een sanctie in geval van misbruik willen opnemen in de bijstandswet. De VVD stond daarin alleen. De meerderheid van de Kamer meende dat de mogelijkheid van een sanctie rechthebbenden zou kunnen weerhouden een beroep op de bijstand te doen. Van een dergelijke terughoudendheid is nooit iets gebleken. Ook controle werd niet uitgeoefend. De mens was immers goed en hoefde niet gecontroleerd te worden.

Bert de Vries was lange jaren fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer. In de VVD-fractie werd hij enigszins onvriendelijk de souschef genoemd – de chef zijnde natuurlijk Ruud Lubbers. Maar De Vries sloeg de spijker wel op de kop toen hij in augustus 1985 schreef: 'In christendemocratische kring heerst thans de opvatting dat het beleid in de jaren zeventig te zeer is bepaald door een optimistisch mensbeeld.' De Vries was antirevolutionair. De gedachte dat de mens goed zou zijn staat natuurlijk haaks op de Heidelberger catechismus, die stelt dat de mens slecht is en tot alle kwaads geneigd. Dat zal bij De Vries zeker een rol hebben gespeeld. Nog niemand heeft mij overigens kunnen uitleggen hoe het heeft kunnen gebeuren dat aan de VU het pessimisme van de Heidelberger catechismus heeft plaatsgemaakt voor het marxistische vooruitgangsoptimisme.

Ik kom nu toe aan het sociaalliberalisme. Ik benader dat via het begrip 'positieve vrijheid'. Wat betekent dat begrip precies? De begrippen 'positieve' en 'negatieve vrijheid' zijn bekend geworden door het boek *Four Essays on Liberty* van de Engelse histori-

cus Isaiah Berlin. 'Wat zijn rechten zonder de mogelijkheid er gebruik van te maken?' vraagt Berlin. Die vraag wordt meestal in wat ruwere vorm als volgt gesteld: 'Wat heb je aan de vrijheid onder bruggen te slapen?' Positieve vrijheid betekent aldus de voorwaarden vervullen die nodig zijn, wil iemand van zijn vrijheid gebruikmaken. Ik heb over die zaak een korte briefwisseling gevoerd met Patrick van Schie en Fleur de Beaufort. Patrick schrijft: 'Positieve vrijheid betekent dat het individu moet worden geholpen vrijer te worden dan hij zou zijn als de Staat zich louter van actie zou onthouden.' Hij geeft de volgende voorbeelden: onderwijs, bijstand, veiligheid, eigendom.

Laten wij deze bepaling van wat positieve vrijheid is eens langs datgene leggen wat Patrick en Fleur hebben geschreven in het boek waarnaar ik zojuist verwees. Zij citeren Thorbecke: 'Het individu kan niet los worden gezien van de maatschappelijke verbanden waarbinnen het functioneert.' En zelf schrijven zij: 'Doel van staatsbemoeienis is voor een sociaalliberaal het mogelijk maken dat een individu het beste van zijn leven kan maken.' Maar zie ik het goed, dan verwijst dit naar de positieve vrijheid. Zoals de Duits-Britse liberaal Ralph Dahrendorf schreef: 'Positieve vrijheid is het waarborgen van levenskansen.' Dat wil het sociaalliberalisme ook. Deze twee begrippen delen dus een identiteit.

Ik wil hier een woord van waarschuwing laten horen. Het was, geloof ik, prof. Jan Pen die de driefasentheorie van de sociale zekerheid heeft bedacht. Die komt op het volgende neer. Eerst was er geen sociale zekerheid. Dat was de eerste fase. Toen ontstond de sociale zekerheid en zij kwam tot wasdom in de tweede fase. En wij bevinden ons nu in de derde fase: wij zijn zo rijk geworden

dat wij de sociale zekerheid steeds minder nodig hebben. Aldus Jan Pen. Het probleem is alleen dat die derde fase maar niet lijkt aan te breken. Steeds meer behoeften lijken te moeten worden bevredigd door de overheid. De positieve vrijheid wordt steeds belangrijker, ten koste van de negatieve vrijheid. Collectieve regelingen leggen een steeds groter beslag op individuen. Elk ingrijpen leidt tot verder ingrijpen. De staat wordt steeds belangrijker. Tocqueville zag 'een ontelbare massa eendere en gelijke mensen die voortdurend met zichzelf bezig waren. […] Boven hen torende een immense en beschermende macht uit die zich als enige belastte met de zorg van hun genietingen. […] Zij was absoluut, nauwkeurig, regelmatig, vooruitziend en zachtmoedig.'

Het uiteindelijke standpunt van de positieve vrijheid is het communisme, terwijl de negatieve vrijheid eindigt in het anarchisme. Zo ziet men dat het liberalisme zich over de hele politiek uitstrekt: van het anarchisme aan de linkerkant tot het communisme rechts.

Over tolerantie

Eindejaarslezing, Universiteit van Amsterdam,
15 december 2011

Ik zal in deze lezing de volgende drie onderwerpen behandelen: I. Keuzevrijheid, II. Vrijheid van debat, III. Romantisch primitivisme.

I. Keuzevrijheid

Dicht bij de stad Hyderabad in Midden-India bevindt zich een imposant gebouw dat als het Golcondafort bekendstaat. In 1820 bezocht een Engelse reiziger het fort en merkte dat het in vervallen staat verkeerde. Het enige deel dat nog werd gebruikt waren de kerkers, waar de heerser, de Nizam, zijn vijanden opsloot, onder wie verschillende van zijn zoons en twee van zijn vrouwen.

Eenmaal in het fort komt de bezoeker langs vijf handafdrukken op de muur links. Ze zijn roodgekleurd. Het zijn de handafdrukken van de vrouwen van de Nizam, die na zijn dood in vrij-

heid kozen voor de dood door vuur. Het is een gebruik dat bekendstaat als *suttee*: weduwen die zich vrijwillig levend laten verbranden. De vrouw die dit doet verwerft een grote verdienste voor haar volgende leven. Bovendien, en dit is het echt afgrijselijke deel van het verhaal, zou iedereen die getuige is van dit spektakel ook verdienste verwerven. De toeschouwers zouden er dus wel voor zorgen dat de vrouw haar plan verwezenlijkte, mocht ze van gedachten veranderen zodra ze de vlammenzee zag.

Ik zei dat de vijf vrouwen van de heerser deze vuurdoop vrijwillig ondergingen. Maar hoe vrijwillig is 'vrijwillig'? Tegenwoordig zouden we zeggen dat suttee is bedacht als een manier om vrouwen in een ondergeschikte positie te houden, net zoals de vreselijke Chinese gewoonte om, tot de revolutie van 1911 van Sun Yat-sen, de voeten van meisjes in te binden. Tegenwoordig zouden we zeggen dat de wil van de vrouwen was gemanipuleerd, dat ze geïndoctrineerd waren, dat ze hun eigen belangen niet kenden.

We begeven ons nu op glad ijs. Weet iemand wel waar zijn echte belangen liggen of moet hij worden wakker geschud? Als dit laatste het geval is: wie moet hem dan wakker schudden en op grond van welk recht? Hoe ver mag paternalisme gaan?

Volgens een oude maar gevaarlijke gedachtegang moeten individuen worden geholpen hun eigen werkelijke belangen te ontdekken. Deze gedachtegang begon met Rousseau. In het tweede boek van zijn verhandeling *Du contrat social* schreef hij: '*On veut toujours son bien, mais on ne le voit pas toujours*.' Mensen zijn op hun voordeel uit, maar dikwijls is dat niet in hun werkelijke belang. Zo nodig, zei Rousseau, zouden mensen worden gedwongen vrij te zijn. Het was een onheilspellende gedachte.

Deze gedachtegang heeft school gemaakt. Friedrich Engels, vriend en collega van Karl Marx, sprak over de '*verdammte Bedürfnislosigkeit*' van de Engelse arbeidersklasse, die tevreden was met haar lot en niet in opstand kon worden gebracht. Later, onder Lenin maar meer nog onder Stalin, had de Russische bevolking geen stem. Haar belangen waren zo gedefinieerd dat ze samenvielen met de wil van de partij, zoals verwoord door de leider.

Het blijft een heikel onderwerp. Niet zo lang geleden brachten mijn vrouw en ik een bezoek aan Oman. Het zwembad bij ons hotel werd voornamelijk door westerse toeristen gebruikt. Nu en dan kwamen er een lokale man en vrouw naar ons kijken: hij geheel in het wit gekleed, zij geheel in het zwart, inclusief een boerka. Het was een wonderlijk schouwspel. Wat dacht die vrouw terwijl ze door die kleine kier naar die halfnaakte westerse vrouwen loerde? Dacht ze: o, wat zou ik ook graag zo zwemmen? Of dacht ze: wat ben ik blij dat ik mezelf niet zo hoef bloot te geven als er anderen bij zijn? Ik vermoed het laatste. Hetzelfde geldt voor moslimvrouwen die in Europa wonen en een boerka dragen. Ze zeggen dat ze dat uit vrije wil doen. Welk recht hebben wij om af te dingen op hun wens als zombies door de straten van Nederland te lopen? We moeten het tolereren.

Onze zestiende-eeuwse landgenoot Dirck Coornhert, over wie later meer, werd door de Nederlandse Hervormde Kerk gehaat: hij was voorbestemd voor de hel. Als iemand er zo diep van overtuigd is dat zijn godsdienst de enige weg naar de verlossing is, heeft hij dan niet de plicht anderen te overtuigen dezelfde godsdienst te volgen? Is dat niet precies wat zendelingen doen?

In oktober 1553 liet Calvijn de Spaanse theoloog Michel Servet ter dood veroordelen omdat hij niet in de Heilige Drie-eenheid

geloofde. Servet smeekte onthoofd te worden. Maar nee, hij moest branden.

We leven in een seculiere maatschappij. Het christendom hier lijdt aan bloedarmoede. In het algemeen bezien we dit laconiek, maar zo eenvoudig is het niet. Denk bijvoorbeeld aan het onderwijs. In de jaren zeventig geloofden velen die zich progressief noemden dat onderwijs niet alleen moest bestaan uit kennisoverdracht maar bovenal moest leiden tot zelfontwikkeling en veerkracht, zodat de leerlingen van de toekomst zich bewust zouden zijn van hun rechten en ze op zouden eisen. Bestaat er een principieel verschil tussen een godsdienstig en een maatschappelijk ontwaken?

Aan het begin van de vorige eeuw begon de suffragettebeweging in Engeland het kiesrecht voor vrouwen op te eisen, vandaar de benaming. Ze waren de allereerste feministen en traden op voor hun rechten zoals zij ze destijds zagen. Om hun eisen kracht bij te zetten ketenden ze zich vast aan het hek rond de parlementsgebouwen in Londen. Het verzet waarop ze stuitten was vooral afkomstig van andere vrouwen, die vonden dat zij, de suffragettes, waren gemanipuleerd en zich tot de huiselijke haard en hun kinderen moesten beperken.

In de jaren zeventig en tachtig werden de suffragettes opgevolgd door een nieuwe golf feministen die bevrijding uit hun keurslijf eisten, in hun geval het huwelijk en de beha. Waarom, zo vroegen ze, moesten vrouwen slank zijn? Was dat schoonheidsideaal hun niet opgelegd? Werd hun wil niet gemanipuleerd door een onderdrukkende maatschappij? Ze hoefden zich dit niet te laten welgevallen. We herinneren ons hier de 'verborgen verleiders' van Vance Packard, over advertenties die nieuwe behoeften schiepen.

De visuele cultuur is nu dominant. Volgens de feministen heeft deze een kunstmatig ideaal geschapen. Het beeld is allesoverheersend geworden. Het was niet meer alleen een uitbeelding van de werkelijkheid maar de norm geworden.

Herbert Marcuse (1898-1979), wiens *One Dimensional Man* het handboek van de New Left werd, beweerde dat zolang individuen geïndoctrineerd werden, hun antwoorden op de vraag naar hun werkelijke behoeften niet als hun eigen antwoorden konden worden beschouwd. Over hem later meer.

Maar: hoe moeten we een onderscheid maken tussen werkelijke en gemanipuleerde behoeften? We kennen Adam Smith voornamelijk van zijn beroemde boek *The Wealth of Nations*, waarin de basis van een liberale economische orde werd gelegd. Oorspronkelijk was hij moraalfilosoof. Tussen 1752 en 1764 was hij hoogleraar moraalfilosofie in Glasgow. In 1759, bijna precies 250 jaar geleden, werd zijn boek over *The Theory of Moral Sentiments* gepubliceerd, waarin de vraag naar de oorsprong van onze waarden en maatstaven werd gesteld. Zijn analyse berust op het idee 'sympathie'. Dat wilde zeggen 'ons vermogen ons in de positie van een ander te verplaatsen en de emoties te voelen die deze persoon in een bepaalde situatie voelde'. Nu zouden we dit empathie noemen. Voor zover het om suttee gaat zou de situatie eenvoudig lijken, want niemand wil levend worden verbrand. Aan de andere kant luidt een bekend principe van het liberalisme dat mensen het best in staat zijn hun eigen belangen en behoeften te beoordelen. Dus moeten we suttee dan toch tolereren? Gelukkig is de praktijk van suttee door de Indiase regering verboden.

Om de klassieke vorm van tolerantie te begrijpen moeten we teruggaan naar de zestiende eeuw en de godsdienstoorlogen in

die tijd. Dirck Coornhert was een opmerkelijk man. Hij was in 1522 in de Warmoesstraat in Amsterdam geboren. Later verhuisde hij naar Haarlem, waar hij notaris werd. Hij was secretaris van de burgemeesters van die stad, maar werd in september 1567 gevangengezet vanwege zijn geloof. Hij ontsnapte en vluchtte naar Duitsland. In 1578, na zijn terugkeer, verboden de Staten van Holland hem tegen het calvinisme te spreken of te schrijven. In 1595 vroeg hij toestemming om in Leiden te gaan wonen, maar hij was bang voor de calvinisten en vluchtte weer, ditmaal naar Emden. In 1589 vestigde hij zich in Gouda, waar hij in 1590 overleed.

Het gevecht voor de vrijheid van godsdienst werd het belangrijkste doel in zijn leven. Is er iets waarnaar de mens meer verlangt dan naar vrijheid? vroeg hij. Iedereen wil vrij zijn om zijn geloof te belijden. Moeten we hun dan die vrijheid ontzeggen? 'Want ick niet can gelooven, dat zij met mij een selve Vader moge hebben, die dooden willen om het geloove.' Hij wilde ongelovigen met rust laten zodat ze toch de kans zouden krijgen de genade van het geloof te ontvangen. Nooit heeft Coornhert zijn tegenstanders aangevallen met methoden waardoor hun geloof in het geding kwam. Hij bekritiseerde hun ideeën, niet hun persoon. Een les voor ons allen.

Desiderius Erasmus, bekend als de Vorst van de Renaissance, bepleitte ook de vrijheid van eredienst, behalve voor joden en Turken. Hij was minder tegemoetkomend dan Coornhert. Alles in aanmerking gekomen was het een harde strijd. De Vrede van Westfalen (1648) behelsde een soort surplace: in godsdienstige zaken volgde men de heerser. *Cuius regio eius religio*. Daarna, in de achttiende eeuw, kwam Voltaire, die de beroemde uitspraak deed: 'Ik ben het oneens met wat u zegt, maar ik zal uw recht